

УДК 94 (477)

Богдан Луговий

СИСТЕМА ВІЙСЬКОЇ ОСВІТИ І АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ КАНТОНІСТІВ У КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ

У статті висвітлено систему освіти кантоністів, основні принципи її організації та форми діяльності у києво-подільських військових поселеннях. Школи кантоністів діяли упродовж 1840–1856 рр. За час існування відбулося декілька структурних змін: ескадрони кантоністів, батареї та батальйони. Здобуті знання та навички юнаки застосовували у армійських частинах, куди їх направляли після навчання. Школи кантоністів становили структурний підрозділ військ Російської імперії і повністю відображали суть самодержавства.

Ключові слова: військові поселення, кантоніст, освіта, виховання, ескадрон.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що зі створенням військових поселень у Київській та Подільській губерніях значна увага приділялася освіті. Це робилося не з метою поширення освіченості серед населення, а з ціллю підготовки та забезпечення майбутніх резервів для військ. Досліджувана тема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити особливості кантоністських формувань.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, аналізу архівних матеріалів проаналізовано історичні реалії, в яких перебували кантоністи у києво-подільських військових поселеннях.

Основна мета спрямована на висвітлення становища кантоністів, а саме відображення навчального процесу, умов навчання, побуту та їх кількісного складу.

Завдання дослідження ґрунтуються на аналізі основних методів, засобів і механізму діяльності кантоністських формувань, відображення їх долі внаслідок ліквідаційного процесу.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК України) та Державного архіву Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.).

Певні аспекти дослідження ґрунтується на матеріалах спогадів колишнього кантоніста Бахмутова, записані та опубліковані Д. Федоровим. Загальні відомості містять праці російських дослідників В. Нікітіної, Т. Кандаурової та українських – В. Ячменіхіна, В. Губенко.

Із запровадженням військових поселень на території Київської і Подільської губерній запроваджувалися кантоністські школи, які існували вже в інших військових поселеннях. Це були малолітні сини нижчих військових чинів, які складали окремих прошарок тогочасного поселенського суспільства. З дня свого народження ці діти належали військовому відомству і, в силу свого походження, зобов'язані відбувати військову службу.

Система навчання кантоністів здійснювалася наступним чином. Діти поселян дошкільного віку перебували при батьках у військових поселеннях. З досягненням потрібного віку вони переводилися в особливі школи, у яких навчалися військовим та цивільним дисциплінам. Після завершення навчання юнаки поповнювали ряди поки що малочисельного прошарку спеціалістів: фельдшерів, лісників, топографів, майстрів різних спеціальностей. Усі школи, які були у військових поселеннях, на території Київської та Подільської губернії, а також новостворені навчальні заклади з 1842 р., переходили у відання Департаменту військових поселень [5, с. 283].

Хлопчиків забирали з 14 років на 25 років служби. Спочатку всі вони навчалися грамоти, потім більш здібні – артилерії і фортифікації; менш здібні – столярному, ковальському, чоботарському ремеслам. Після досягнення повноліття найздібніших залишали у школах ще на три роки, а решта призначалася на службу до війська. Подальше навчання кантоністів чітко відповідало вимогам майбутнього їх призначення. Виховання базувалося на правилах віри і основах моралі. Обов'язок міністерства щодо кантоністів полягав у правильному розподілі їх на службу [9, арк. 23]. Служба розпочиналася із досягненням ними повноліття. Солдатські діти з досягненням 20-ти річного віку направлялися у визначені корпуси. Підлітки Подільської губернії направлялися в місто Єлисаветград до штабу 2-го резервного кавалерійського корпусу для подальшого розподілу.

Кантоністи розподілялися на три групи. Наймолодшою віковою групою вважалися діти до 10 років. До середнього віку належали хлопці від 10 – до 14 років, а до старшого – підлітки з 14 – до 18 років. Діти проживали зі своїми батьками до 14 років. Це одночасно забезпечувало додаткову робочу силу в поселенських господарствах. Була поширена практика відправлення кантоністів на навчання до інших військових поселень. Так, діти нижчих чинів із Вознесенська скеровувалися у кантоністський дивізіон, що розташовувався у селі Бабанка Києво-Подільського військового поселення. Майбутні кантоністи покидали своїх батьків у віці 8 років, у більшості випадків, назавжди [8, с. 153]. Не важко уявити собі розпач 8-ми літньої дитини, яку силоміць солдати забирали з рідного дому. Горе батьків не було меншим, проте вони розуміли безвихідність ситуації. Солдатські діти могли прийматися в кантоністи з 7 років, у випадку якщо їхні батьки чи родичі не бажали їх виховувати.

Діти молодшого віку більшу частину свого часу перебували у казармах під наглядом старших кантоністів віком 12–15 років. Перед ними ставилося завдання фізичного і морального виховання підопічних. Частину молодших кантоністів поселяни мали забезпечувати харчами. Знову ж таки не можна говорити про добре ставлення поселян до чужих дітей. Переважно кантоністи жили впроголодь, зазнаючи і фізичних знущань. Щоденний раціон складався, здебільшого, із черствого хліба і води. Таке напівголодне існування змушувало кантоністів займатися крадіжками харчів як у поселян, так і на різних ярмарках [8, с. 154–158]. Умови проживання цих дітей можна порівняти до спартанських. Такій ситуації сприяла політика поселенського керівництва та й самого вищого військового начальства.

Рівень освіти молодших кантоністів був теж незадовільний. На 750 дітей припадав лише 1 учитель. Проте йому допомагало 10 солдатів, які за найменшу провину карали різками. Рівень освіченості вчителів був досить низьким. Кадри, які були необхідні для підготовки майбутніх військових, готувалися у спеціально створеному військово-учительському інституті. Однак ці заклади не могли забезпечити необхідну кількість кваліфікованих кадрів. І тому в усіх військових поселеннях спостерігалася гостра потреба у цих спеціалістах [2, с. 73]. За таких умов досягти позитивних результатів навчання було практично неможливо. Процес навчання проводився у формі домашнього завдання і перевірки уроків. Пояснювалася лише арифметика. Усі інші науки учні освоювали практично самостійно. Найбільше покарання було за незнання 10 заповідей Божих і таблиці множення. Воно полягало у стоянні учня на колінах з піднятими вгору руками перед дошкою, де були написані заповіді та таблиця множення, упродовж уроку.

При імператорі Миколі I кількість закладів, що давали освіту кантоністам, зменшувалася. У них на той час навчалася близько 1/10 від загального числа дітей шкільного віку. Перед цими навчальними закладами ставилося завдання підготувати добре навчених і вірних престолу солдат.

9 березня 1840 р. наказано розмістити з 1843 р. полки однієї легкої кавалерійської дивізії в округах Києво-Подільського військового поселення. З метою забезпечення цього військового

формування унтер-офіцерами сформувати ескадрони кантоністів для укомплектування дивізії, по одному ескадрону для кожного полку [3, с. 13]. Ці ескадрони формувалися за прикладом аналогічних утворень в Українському та Новоросійському військових поселень. На них поширювалися усі законодавчі акти, затверджені до цього та визначали порядок їх формування, утримання, обмундирування та озброєння, освіту та призначення на службу. В 1842 р. створено ескадрони кантоністів у перших чотирьох округах по 2 в кожному. Їх офіційна назва «Ескадрони кантоністів військового поселення Київської та Подільської губернії». Ці ескадрони комплектувалися солдатськими дітьми, які перебували на вихованні у військових поселеннях. Офіцери цих ескадронів зачислялися до кавалерії, а унтер-офіцери – до штатів ескадронів. Кантоністи цих ескадронів мали ту ж саму форму як інші [4, с. 379].

При кожному із цих ескадронів створювалися школи. У них кантоністів навчали Закону Божого, російської граматики, основ арифметики, чистописання, малювання і креслення. Усі учні поділялися на класи і розряди: словесний і арифметичний. У кожному розряді було 8 класів. Просування учня із одного класу в наступний залежало від його успішності. Заняття розпочиналося з 9 год. ранку і тривало до 12-ї год. Цей навчальний час розподілявся таким чином: 15 хв. тривала перекличка, одну годину займалися математикою, наступних 45 хв. – письмом, після цього 45 хв. тренувалися у читанні, на завершення 15 хв. молитви. Взимку навчання відбувалося щоденно, а літом – двічі на тиждень.

Крім цього вони вивчали і військові дисципліни. До цих управ залучалися тільки придатні до строювої служби кантоністи старшого віку. Їх навчали кінному строю. Також кантоністи освоювали кравецьке, чоботарське, столярне, ковальське, малярське та зброярське ремесла. Усі ці ремесла вивчали із врахуванням місцевих потреб і особливостей. У ході навчання учні освоювали весь виробничий процес, а не окремі операції обраного ремесла. Свої вироби вони мали право продавати. Стимулом для заохочення до кращого навчання була нагорода зразкових кантоністів, яка бралася із коштів від продажу їх виробів. Усі кантоністи одержували харчі із резервних магазинів. Держава також виділяла кошти на їх утримання: 28,5 коп. сріблом щомісяця від провізійного відомства [9, арк. 23].

Згодом, 20 листопада 1844 р., 4 кантоністські ескадрони перевели в дивізії. Із них сформували 1 батарею, яка отримала назву «кінно-артилерійська кантоністська батарея Київського і Подільського військового поселення». Однак до повного складу батареї – 686 осіб у цих округах не вистарчало кантоністів віком від 12–17 років [6, с. 777]. У зв'язку з цим наказано, сформувати склад цієї батареї порівну із київських і смоленських батальйонів військових кантоністів. Останні були відправлені у 1845 р. із настанням тепла. Дивізії і батареї залишилися в юрисдикції окружного керівництва. Нагляд за сформованими батареями здійснювали командири полків і батарей, які квартирували у Київському і Подільському військовому поселенню.

Для облаштування та придбання необхідних навчальних предметів 4 кантоністським ескадронам і одній батареї виділено додатково 250 крб. сріблом для кожного ескадрону і батареї, а для всіх ця сума становила – 1250 крб. сріблом із капіталу Києво-Подільського військового поселення [6, с. 778].

На 1854 р. у військових поселеннях у школах кантоністів навчалось 480 осіб. У наступному році з 25 лютого припинялося відправлення солдатських дітей на навчання у кантоністські заклади. При цьому їх позбавляли забезпечення провізією, а сиріт – допомоги, що їм надавалася.

Одним із різновидів кантоністського навчання були школи плавання. Їхнє заснування затверджене імператором 3 березня 1849 р. Вони створювалися при кожному ескадроні з метою навчати кантоністів плавати. Практичні заняття проводилися на річках і водоймах, зручних для плавання. Навчання на практиці тривало з 1 травня – до 1 вересня. У цей період заняття із плавання були щоденними, незважаючи на погоду. При освоєнні навиків плавання використовували канат. Однак траплялися випадки загибелі кантоністів під час навчання. У звітах про загиблих писали, що вони загинули через власну необережність [8, с. 160]. Взимку кантоністи навчалися прийомам плавання у казармах за розробленою методикою та плакатами.

На території військових поселень Київської і Подільської губернії були створені береиторські школи. При кожному кантоністському ескадроні із 1852 р. діяла одна така школа. У кожна школу вибирали лише 10 здібних учнів. Вони здобували знання та навички об'їзду верхових коней, а також їх підковування. За час існування військових поселень у береиторських школах завершило навчання 103 учні. Така мала їх кількість пояснюється найперше високими вимогами до фізичної підготовки кантоністів [9, арк. 24–25].

Загальна кількість кантоністів упродовж 30–50-х рр. XIX ст. залишалася майже однаковою і становила в різні часи 30–35 % від загальної кількості. Так, у 1830 р. в кантоністських закладах навчалось 22425 учнів – це близько 31 %, а в 1850 р. даний показник становив 33 % – 40750 дітей шкільного віку [11, с. 172]. Упродовж існування військових поселень в Києво-Подільській губернії

кантоністську школу закінчило 1270 осіб [9, арк. 24]. Існувала можливість повернення дітей із кантоністів. Вони могли залишити навчання у випадку смерті їх батька (загинув у бою або під час несення служби) згідно із наказом від 21 листопада 1836 р. Згідно із наказом № 10725 матері-вдови дозволялося повернути із кантоністів одного зі своїх законних синів за власним вибором [1, арк. 6].

Рівень добробуту кантоністів неодноразово перевірявся керівництвом. Для цих підлітків такі перевірки, певною мірою, були святами. Зазвичай, за 10 днів до очікуваного приїзду, кантоністам видавали нову чисту білизну, приводили до належного зовнішнього вигляду та покращували раціон харчування. Так, у 1856 р. Олександр II у рамках подорожі на південь Росії відвідав декілька кантоністських батальйонів [8, с. 564].

26 серпня 1856 р. Олександр II видав Маніфест про скасування інституту кантоністів. 25 грудня 1856 р. оголошено указ Сенату про припинення обов'язкового прийому в кантоністи солдатських дітей. У ході ліквідації кантоністських формувань зменшувалася кількість занять. За цим указом дозволялося батькам, родичам чи опікунам забрати дітей, що навчалися в кантоністських школах. В результаті через рік загальна кількість кантоністів становило 1/3 від попередньої.

У наступному році продовжився процес розформування кантоністських ескадронів та батарей. Так, юнаки, які досягли 18-річного віку і старші, згідно із наказу військового міністра від 25 серпня 1857 р., направлялися на службу в армійську кавалерію, піхоту, артилерію та у внутрішню охорону. Усі інші, хто за станом здоров'я був непридатним до несення служби, освоювали різноманітні ремесла. Кантоністів до 18 років, здатних до навчання, переводили у найближчі до їх розташування батальйони: київські та воронезькі. Тут вони могли завершити свою військову освіту. Інші направлялися продовжувати навчання, здобуваючи ремісничі професії. Офіцерів із кантоністських ескадронів та батарей переводили на вакансії у ті військові підрозділи, з яких вони були переведені сюди, або у ті, в яких вони виявили бажання служити [7, с. 734].

У 1858 р. ескадрони були повністю ліквідовані. У ході цього процесу влада практично не потурбувалася про долю колишніх кантоністів, хоча у виданих законах ми читали зовсім інше. Найважче у цій ситуації було наймолодшим кантоністам, особливо сиротам. Як свідчать спогади Бахмутова, значна частина знайшла притулок на підприємствах у великих фабрикантів. Згодом, опанувавши професію, вони ставали підмайстрами. Кантоністи старшого віку, придатні до військової служби, зазвичай, йшли на військову службу замість дітей заможних людей. За це вони отримували немалі кошти. Нижчі чини з ліквідованих ескадронів скеровувалися у 3-ю легку кавалерійську дивізію, яка дислокувалася в Курській губернії [10, арк. 203].

Отже, освіта у військових поселеннях скеровувалася на підготовку та забезпечення майбутнього резерву кавалерії. Ця система була різноплановою, однак не забезпечувала високого рівня освіченості. Найперше, вона була зорієнтована на підготовку юнаків, які становили майбутній резерв армії. У цьому військовому поселенні інститут кантоністів проіснував упродовж 1840–1856 рр. За цей час проведено декілька структурних змін. Спочатку формувалися ескадрони кантоністів, згодом батареї та батальйони. Проте ці зміни аж ніяк не впливали на саму суть інституту кантоністів. У ході процесу навчання відбувався відбір здібних учнів для подальшого навчання. Інші кантоністи з досягненням повноліття розподілялися у військові підрозділи для несення служби. Кантоністи, не придатні для подальшої служби, освоювали різноманітні ремесла. Здобуті знання та навички юнаки застосовували у армійських частинах, куди їх направляли після навчання.

Список використаних джерел

1. Держархів Черкаської обл. Ф. 696. Оп. 1. Спр. 27. 126 арк.
2. Кандаурова Т. Н. Система образования в военных поселениях России в XIX в. // Педагогика. 2000. № 7. С.73.
3. Никитина В. Н. Многострадальные. Очерки быта кантонистов. С.Пб., 1872. С. 13.
4. О именовании эскадронами кантонистов военного, формируемых для полков одной легкой кавалерийской дивизии // Полное собрание законов Российской империи. II. С.Пб., 1843. Т. XVII. Отделение первое. 1842. № 15650. С. 379.
5. О предписании повсеместно, дабы все иррегулярные войска и военно-учебные заведений, обращались в Департамент Военных Поселений // Полное собрание законов Российской империи. II. С.Пб., 1843. Т. XVII. Отделение второе. 1842. № 16389. С. 283.
6. О приведении кантонистских эскадронов Киевского и Подольского военного поселения в равный состав с прочими и о сформировании одной батареи // Полное собрание законов Российской империи. II. С.Пб., 1845. Т. XIX. Отделение первое. 1844. № 18448. С. 777–778.
7. О упразднении кантонистских эскадронов и батарей округов военного поселения кавалерии // Полное собрание законов Российской империи. II. С.Пб., 1858. Т. XXXII. Отделение первое. 1857. № 32200. С. 734.
8. Федоров Д. В. «Игрушечная армия» (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. 1899. Т. 78. № 10. С. 154–158.
9. ЦДІАК України. КМФ 12. Оп. 1. Спр. 111. 44 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 128. 919 арк.
11. Ячменихин В. К. Реформа низшего военного образования в России первой трети XIX в. // Философский век. Альманах. Вып. 16. Европейская идентичность и российская ментальность. С.Пб., 2001. 305 с.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. F. 696. Op. 1. Spr. 27. 126 ark. 2. Kandaurova T.N. Sistema obrazovaniya v voennykh poseleniyakh Rossii v XIX v. [Education system in the military settlements of Russia in the XIX century]. Pedagogika. 2000. № 7. S.73. 3. Nikitina V. N. Mnogostradal'nye. Ocherki byta kantonistov [The long-suffering. Essays on the life of cantonists]. S.Pb., 1872. S. 13. 4. O imenovanii eskadronami kantonistov voennogo, formiruemykh dlya polkov odnoi legkoi kavaleriiskoi divizii [On the naming of squadrons of military cantons formed for the regiments of a light cavalry division]. PSZ RI. II. S.Pb., 1843. T. XVII. Otdelenie pervoe. 1842. № 15650. S. 379. 5. O predpisanii povsemestno, daby vse irregulyarnye voiska i voenno-uchebnye zavedenii, obrashchalis' v Departament Voennykh Poselenii [About the order everywhere, so that all irregular troops and military schools, applied to the Department of Military Settlements]. PSZ RI. II. S.Pb., 1843. T. XVII. Otdelenie vtoroe. 1842. № 16389. S. 283. 6. O privedenii kantonistskikh eskadronov Kievskogo i Podol'skogo voennogo poseleniya v ravnyi sostav s prochimi i o sformirovanii odnoi batarei [About bringing the cantonistic squadrons of the Kiev and Podolsk military settlements into an equal composition with other and the formation of a single battery]. PSZ RI. II. S.Pb., 1845. T. XIX. Otdelenie pervoe. 1844. № 18448. S. 777–778. 7. O uprazhnenii kantonistskikh eskadronov i batarei okrugov voennogo poseleniya kavalerii [On the abolition of cantonistic squadrons and batteries of the districts of the military settlement of the cavalry]. PSZ RI. II. S.Pb., 1858. T. XXXII. Otdelenie pervoe. 1857. № 32200. S. 734. 8. Fedorov D.V. «Igrushechnaya armiya» (Iz byta yuzhnoruskikh kantonistov) [«Toy Army» (From the life of South Russian cantonists)]. Istoricheskii vestnik. 1899. T.78. №10. S. 154–158. 9. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyievi (dali – TsDIAK Ukrainy). KMF 12. Op. 1. Spr. 111. 44 ark. 10. TsDIAK Ukrainy. F. 445. Op. 1. Spr. 128. 919 ark. 11. Yachmenikhin V.K. Reforma nizshego voyennogo obrazovaniya v Rossii pervoi treti XIX v. [Reform of the Lower Military Education in Russia in the First Third of the 19th Century]. Filosofskii vek. Al'manakh. Vyp. 16. Evropeiskaya identichnost' i rossiiskaya mental'nost' [European identity and Russian mentality]. S.Pb., 2001. 305 s.

Bogdan Lugovy

THE MILITARY EDUCATION SYSTEM AND SOME ASPECTS OF UPBRINGING OF THE CANTONISTS IN KYIV AND PODILLYA PROVINCES

The article highlights the educational system of cantonists organization and functioning of the military settlements in Kyiv and Podillya provinces. Schools of the cantonists was acted from 1840 to 1856. During its existence, there have been several structural changes: squadrons of the cantonists, batteries and battalions. The boys' knowledge and skills were used in military units, where they were sent after studying. Schools of the cantonists were a structural unit of the army of Russian Empire and fully reflected the gist of autocracy.

Key words: military settlements, cantonist, education, upbringing, squadron.